

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ

ULUSLARARASI ÇEVRE VE DİN SEMPOZYUMU

INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ENVIRONMENT AND RELIGION

15-16 MAYIS 2008 / 15TH-16TH MAYIS 2008

BİLDİRİLER

Cilt 2

İstanbul 2008

YAYIN EDİTÖRÜ

PROF. DR. FAHRİ KAYADİBİ

ISBN

978-975-92695-1-7

BİRİNCİ BASKI

Haziran 2008

Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kaynak göstermek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

İsteme Adresi

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Baba Hasan Alemi Mah. Kavalalı Sok. a Blok Fatih İstanbul

Baskı:

Yalın Yayıncılık

Ordu Cad. Özbek Çarşısı no: 25/43

34130 Beyazıt İstanbul

BİR İSBÂT-I VÂCİB DELİLİ OLARAK EKOLOJİK DENGE

Dr. Osman Demir

Giriş

Doğa olaylarını dînî/itikâdî fenomenler olarak değerlendirme eğilimi düşünce tarihinde sıkça rastlanan bir durumdur. İslâm'da da yaratıcının varlığına delâlet eden âyetler topluluğu olarak algılanan tabiat, tevhid amacını gerçekleştirmeye yönelik delillerin kaynağı olmuştur. Müslüman zihni açısından doğal çevre, temel bazı ihtiyaçların giderildiği bir alan olmanın ötesinde metafizik hedeflere ulaşmaya yarayan bir araçtır. İlk dönemden itibaren İslâm düşünce ekolleri açısından din-çevre ilişkisinin daha çok bu düzlemde kurulduğunu görmekteyiz. İnkârcı akımlar karşısında yaratıcının ispatına ayrı bir önem veren Müslümanlar doğal çevreyi ve onu oluşturan varlıklar arasında görülen denge ve uyumu O'nun varlığının en önemli kanıtlarından biri olarak görmüşlerdir. İslâm felsefecileri ve kelâmcılar tarafından kurgulanan hudûs, imkân, gâye ve nizâm, inâyet ve ihtirâ gibi delillerin yapısı incelendiğinde bu durum kolayca anlaşılacaktır. Tabii çevre ve bu çevre içinde yaratılan varlıkların oluşturduğu dengeye (nizâm/tertib) Kur'ân'da da çeşitli vesilelerle dikkat çekilmektedir.

Modern dönemde hava kirliliği, kuraklık, küresel ısınma, türlerin yok olması, çölleşme, ozon tabakasının delinmesi vb. çevresel sorunlarla adından sıkça söz ettirmeye başlayan ekoloji, insan ve diğer canlıların birbirleriyle ve çevreleriyle olan karşılıklı etkileşimini inceleyen bilim dalıdır.¹ Ekolojinin ele aldığı yeryüzünde insan ırkının varlığını tehdit eden bu olaylar günümüzde, dikkatleri doğal sistemler arasındaki dengeye çekmiştir.

Bu bildiride din ve çevre ilişkisinin ilk ve en önemli temas noktalarından olan ekolojik denge konusuna bir isbât-ı vâcib delili olması açısından değinilecektir. Konu, İslâm düşüncesine ait eserlerde çeşitli kozmolojik ve teleolojik delil türleri içinde işlenmiştir. Fizik âlemdeki sebeplerin bir gayeye yönelik düzenliliğinden hareket eden delil, bunun kendiliğinden ve tesâdüfî olamayacağını tüm bunların hikmet sahibi varlığın bilinçli bir tasarımı olduğu sonucuna götürmeyi hedefler.

A. Kur'ân'da Ekolojik Denge

Kur'ân'da iç (enfüs) ve dış (âfâk) âlemin varlıkları arasında gözlemlenen düzen, denge, uyum ve güzellik yaratıcının varlığını gösteren en önemli kanıtlardandır. Planlı ve ölçülü olarak yaratıldığı belirtilen varlıklar bir çok âyette kendi yapısal özellikleri hakkında bilgi vermek için değil Allah'ın varlığını ispata yönelik bir tarzda ifade edilmiştir.² Kur'ân'da nizam kelimesi geçmemekle birlikte, kader, takdir, vezin, hesap, mîzân ve ıslâh kavramları etrafında ekolojik dengeye ve bu dengeyi oluşturan varlıklara temas edilmektedir.³

Kur'ân'da âlemde dengenin varlığından bahseden âyetlerde; göklerin ve yerin bir düzen içinde yaratılışı, gece ve gündüzün art arda gelişi, yerkürenin canlıların yaşamına uygun hale getirilişi, dağların çeşitli canlı türlerini barındıran bir ekosistem olması, ovaların ziraat ve iskâna imkan verir tarzda yaratılması, hayat kaynağı olan suyun gökten indirilişi, aynı su ile beslenen topraktan tadı ve besin değeri farklı yiyecek ve meyvelerin bitirilişi, bitkiler âleminde gözlemlenen biyolojik çeşitlilik, göğün direksiz, atmosferin tehlikelerden korunmuş bir tavan haline getirilişi, güneşin ısı ve ışık, ayın aydınlık kaynağı olması, canlıların çeşitli ihtiyaçların giderilmesi için insan emrine verilmesi vb. konular, her şeyi bilen

¹ Bk. Kocataş, Ahmet, *Ekoloji ve Çevre Biyolojisi*, İzmir 1994, s. 2; Kışlalıoğlu Mine-Berkes Fikret, *Ekoloji ve Çevre Bilimleri*, İstanbul 1990, s. 13-14; İslam Beyhan, *Ekoloji Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2000, s. 77-78.

² Bk. er-Ra'd 13/8; el-Kamer 54/49.

³ Bk. er-Rahman 55/7-9; el-Kamer 54/49; el-A'râf 7/56.

ve buna göre ölçülü ve dengeli olarak yaratan Allah'ın varlığının âyetlerini oluşturur.¹ İnsan bu âyetleri ibret nazarıyla düşünmeli, bu olaylardaki yaratıcının hikmet elini ve isimlerinin tecellisini görmelidir.

Kur'ân'da konunun nasıl sunulduğunu göstermesi açısından ekolojik dengeden ve onun unsurlarından bahseden bazı âyetleri şöylece sıralayabiliriz.

Doğrudan âlemdeki denge ve düzenden bahseden âyetler

Allah gökten yere her işi düzenleyip yönetir.²

Allah'ın yaratmasında bir düzensizlik göremezsin.³

Her şeyi yaratıp nizam veren ve her şeyin varlığını bir ölçüye göre belirleyen O'dur.⁴

Muhakkak ki biz her şeyi bir ölçüyle yarattık.⁵

Her şeyin hazineleri bizim yanımızdadır. Biz onu ancak belli bir ölçüyle indiririz.⁶

Tabîî varlıkların insan hizmetine verildiğini bildiren âyetler

Kuşkusuz sizin için hayvanlarda büyük bir ibret vardır. Zira size, onların karınlarındaki fişkı ile kan arasından gelen, içenlerin boğazından kolayca geçen hâlis bir süt içiriyoruz.⁷

Rabbin bal arısına; dağlardan, ağaçlardan ve insanların yaptıkları çardaklardan kendine evler edin, sonra meyvelerin her birinden ye, Rabbinin sana kolaylaştırdığı yayılım yollarına gir, diye ilham etti. Onların karınlarından renkleri çeşitli bir şerbet (bal) çıkar ki, onda insanlar için şifa vardır. Elbette bunda düşünen bir kavim için büyük bir ibret vardır.⁸

Hayvanları onların emrine verdik. Onların bazısını binek olarak kullanırlar, bazısını besin olarak yerler. Bu hayvanlarda onlar için nice faydalar ve içilecek sütler vardır. Hala şükretmezler mi?⁹

Allah kimine binesiniz kimini yiyesiniz diye sizin için hayvanlar yaratandır. Onlarda sizin için nice faydalar vardır. Gönüllerinizdeki bir arzuya, onlara binerek ulaşırsınız. Onların ve gemilerin üstünde taşınırsınız.¹⁰

Hurma ve üzüm gibi meyvelerden hem içki hem de hem de güzel gıdalar edirsiniz. İşte bunlarda aklını kullanan kimseler için büyük bir ibret vardır.¹¹

Hayat kaynağı suyun canlılar için önemini vurgulayan âyetler

O, yeri size beşik yapan ve onda size yollar açan, gökten de su indirendir. Onunla biz çeşitli bitkilerden çiftler çıkardık. Yiyiniz, hayvanlarınızı otlatınız. Şüphesiz bunda akıl sahipleri için ibretler vardır.¹²

¹ Bk. el-Bakara 2/164; el-En'âm 6/95-99; Yunus 10/5, 67; er-Ra'd 13/2-4; en-Nahl 16/66-69; el-Enbiya 21/31-32; er-Rûm 30/20-25; el-Câsiye 45/3-5.

² es-Secde 32/5.

³ el-Mülk, 67/3.

⁴ el-Furkân 25/2.

⁵ el-Kamer 54/49.

⁶ el-Hicr 15/21.

⁷ en-Nahl, 16/66.

⁸ en-Nahl, 16/68-69.

⁹ Yâsin 36/72-73.

¹⁰ el-Mü'min 40/79-80.

¹¹ en-Nahl, 16/67.

¹² Tâhâ 20/53-54

Yeryüzünde yan yana bulunan arazi parçaları, üzüm bağları, ekin tarlaları, dallı budaklı hurmalıklar vardır. Hepsi de aynı sudan sulandığı halde onları lezzetçe birbirinden farklı ve üstün kıldık. Muhakkak ki bunlarda aklı eren insanlar için ibretler vardır.¹

Yeri döşeyen, onda oturaklı dağlar ve ırmaklar yaratan ve orada bütün meyvelerden çiftler çiftler yaratan O'dur. Geceyi de gündüzün üzerine örtüyor. Şüphesiz bunda düşünen toplum için ibretler vardır. Yeryüzünde birbirine komşu kıtalar, üzüm bağları, ekinler, bir kökten çeşitli köklerden dallanmış hurma ağaçları vardır. Bunların hepsi bir su ile sulanır. Böyleyken yemişlerinde onların bir kısmını bir kısmına üstün kılarız. İşte bunlarda akıllarını kullanan bir toplum için ibretler vardır.²

Ekolojik döngülerden bahseden âyetler

Yeri uzatıp yaydık, orada sabit dağlar yerleştirdik ve yine orada miktarı ve ölçüsü belli olan şeyler yetiştirdik. Orada hem sizin için hem de rızıkları size ait olmayanlar için geçim vasıtaları yarattık.³

Biz rüzgârları aşılaiıcı olarak gönderdik ve gökten bir su indirdik de onunla su ihtiyacınızı karşıladık.(Biz bunları yapmasaydık) siz yeterli suyu depolayamazdınız.⁴

Gökten uygun bir ölçüde yağmuru indirip onu arzda durdurduk.⁵

Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün art arda gelmesinde, insanlara faydalı olan şeylerle yüklü olarak denizde yüzüp giden gemilerde, Allah'ın gökten indirip de ölü haldeki toprağı canlandırdığı suda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve yerle gök arasında emre hazır bekleyen bulutları yönlendirmesinde düşünen bir toplum için deliller vardır.⁶

Allah'tır ki, gökleri ve yeri yarattı, gökten suyu indirip onunla rızık olarak size türlü meyveler çıkardı; izni ile denizde yüzüp gitmeleri için gemileri emrinize verdi, nehirleri de sizin yararlanmanız için akıttı. Düzenli seyreden güneşi ve ayı size faydalı kıldı; geceyi ve gündüzü de istifadenize verdi.⁷

O ki rüzgârları rahmetinin önünde müjdecî olarak gönderir. Nihayet onlar, ağır ağır bulutları yüklenince, onu ölü bir ülkeye yollarız; onunla su indirir ve türlü türlü meyveler çıkarırız.⁸

Üstlerindeki göğe bakmazlar mı ki, onu nasıl bina etmiş ve donatmışız! Onda hiçbir çatlak da yok. Yeryüzünü de döşedik ve ona sabit dağlar koyduk. Orada gönül açan her türden bitkiler yetiştirdik. Allah'a yönelen her kula gönül gözünü açmak ve ibret vermek için tüm bunları yaptık. Gökten bereketli bir su indirdik, onunla bahçeler ve biçilecek taneler bitirdik. Kullara rızık olması için birbirine girmiş, küme küme tomurcukları olan uzun boylu hurma ağaçları yetiştirdik. Ve o su ile ölü toprağı can verdik. İşte hayata yeniden çıkış da böyledir.⁹

O size korku ve ümit içinde şimşegi gösteren ve (yağmur dolu) ağır bulutları meydana getirendir. Gök gürültüsü Allah'ı hamd ile tesbih eder. Melekler de O'nun

¹ er-Ra'd, 4.

² er-Ra'd 13-35.

³ el-Hicr, 15/19-20.

⁴ el-Hicr 15/22.

⁵ el-Mü'minûn 23/18; ez-Zuhruf 43/11.

⁶ el-Bakara 2/164.

⁷ İbrâhim 14/32-33.

⁸ el-Arâf 7/57.

⁹ el-Kâf 50/6-11.

heybetinden dolayı tesbih ederler. Onlar Allah hakkında mücadele edip dururken O, yıldırımlar gönderip onlarla dilediğini çarpar. O, azabı pek şiddetli olandır.¹

Gök cisimlerinin hareketlerindeki düzenlilikten bahseden âyetler

Güneş kendisi için belirlenen yerde akar, işte bu Azîz ve Alîm olan Allah'ın taktiridir. Ay için de belli menziller taktir ettik. Nihayet o eğri olur da geri döner. Ne güneş aya yetişebilir ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzerler.²

Şüphesiz Allah gökleri ve yeri nizamı bozulmasını diye tutuyor. Andolsun ki onların nizamı bir bozulursa kendisinden başka kimse onları tutamaz. Şüphesiz o Halîmdir, çok bağışlayıcıdır.³

O ki birbiri ile ahenkli yedi göğü yaratmıştır. Rahman olan Allah'ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak bir bozukluk görebiliyor musun? Sonra gözünü tekrar çevir de bir bak, göz aciz ve bitkin bir halde sana geri dönecektir.⁴

O geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı yaratandır. Her biri bir yörüngede yüzmektedir.⁵

Kur'ân'da ekolojik dengeden bahseden âyetleri değerlendirdiğimizde şu sonuçlarla karşılarız.

Dikkatleri tabiattaki dengeye ve bu dengenin unsurlarına çeken Kur'ân öncelikle varlığı madde ve tesadüfle açıklayan kişileri reddetmekte, maddeye hayat verenin ve onun bir ahenk ve düzen içinde devamını sağlayanın Allah olduğunu en açık ve net bir şekilde beyan etmektedir.⁶ Kur'ân örneklerini büyük, küçük tüm varlık alanlarından seçerek yeryüzündeki her varlığın ekolojik denge açısından önemini vurgularken inkâra gidebilecek en küçük bir kapı aralığı bırakmamaktadır.

Kur'ân'da ekolojik dengeye gösteren âyetler âlemin düzenli yapısı yanında gayeliliğine de işaret eder tarzda sunulmaktadır. Varlıkların belirli bir düzen içinde sürekliliği ancak belirli bir amaç etrafında birleşmeleriyle mümkündür. Bunun aksi olan düzensizlik, tesadüf, ve kaos âlemde yaşamın sürekliliğini imkansız kılar.⁷ Âlemdeki bu dengenin gayesi yeryüzündeki varlıkların devamlılığını sağlamaktır. Kur'ân, kâinattaki fitrî denge ile insanın yapısı ve ihtiyaçları arasındaki mutlak uyuma da işaret etmektedir. Bir çok âyette bu dengenin insanın hizmetine sunulduğu ancak harcarken ölçülü olması gerektiği vurgulanmıştır.⁸ Maddî ihtiyaçlarını denge üzere yoluna devam eden kâinattan sağlayan insan, manevî ihtiyaçlarını ise ancak bu nimetleri ona sunan varlığa kulluk etmekle tatmin edebilir.

Kur'ân'da verilen ekolojik bilgiler bugünün bilim anlayışı içinde de kabul görmüştür. Kur'ân bir bilim kitabı olmamakla birlikte insanları bilime teşvik ederken bazı hareket noktaları göstermektedir. Örneğin Kur'ân, günümüzde bitki ve ağaçların döllenme yollarından biri olduğu kabul edilen rüzgârların ekolojik sistem içinde aşılıyıcı rolüne işaret etmekte⁹, yağmur, kar ve dolu gibi meteorolojik olayların fonksiyonlarını vurgulamakta, bulutların elektrik yüklü olmasına¹⁰ değinmektedir. Bunun gibi yeryüzünde canlılığın devamı

¹ er-Ra'd 13/12-13.

² Yâsin 36/38-40; er-Rahman 55/5.

³ Fâtır 35/41.

⁴ Kâf 50/6; el-Mülk 67/3.

⁵ el-Enbiya 21/33.

⁶ el-Bakara 2/28; Al-i İmrân 3/27; el-En'âm 4/95; Yûnus 31, Rûm 19.

⁷ Bk. İsrâ 17/12; Yunus 10/5; Yâsin 36/37.

⁸ Bk. el-Bakara, 2/22, 29; el-Câsiye 45/13; el-Hacc 22/65; el-A'râf 7/10-11; 189; el-Mülk 67/15; İbrâhim 14/32, Lokman 31/20; İsrâ 17/70.

⁹ el-Hicr 15/22.

¹⁰ Nûr 24/43.

için hayâtî unsurların başında gelen suyun varlıklar için önemine bir çok âyette dikkat çekmekte, suyun devamlı olarak katı, sıvı ve gaz haline dönüşerek atmosfer, okyanus ve karalar arasında dolaşması anlamına gelen hidrolojik döngüye temas etmektedir.¹

Kur'ân'a göre yeryüzünde canlı yaşamının devamı mevcut tabii düzenin sürekliliğine bağlıdır. Bu düzenin bozulması, yeryüzündeki hayatın sona ermesi demek olan kıyâmetin kopması anlamına gelmektedir. Bu nedenle âyetlerde geçen denizlerin kaynaması, yıldızların dökülmesi, güneşin dürülmesi, göğün yarılması, yeryüzünün dümdüz olması vb. kıyamet tasvirleri kozmolojik/ekolojik bir bozuluşa işaret eder.²

Kur'ân, âlemdaki ekolojik dengeye işaret ederek farklı algı seviyelerinde bulunan insanları dikkatini yüce yaratıcıya çevirmiştir. Bu istidlâl tarzı, en basit düşünceli halka hitap ettiği gibi, entellektüel birikime sahip muhatapları da ikna eder. İnsan, etrafını kuşatan varlıklardaki eşsiz uyuma bakarak bir yaratıcının varlığını ve onun özelliklerini kolayca kavrar. İslâm âlimleri Kur'ân delilleri içinde evrendeki ölçü ve düzenden hareket eden delilin yaratılışı gereği insanın kabulüne en yakın iknâî bir karakterde olduğunu söylemişlerdir.³

B. İslâm Düşüncesinde Ekolojik Denge Delili

İlk dönemden itibaren inkârcı fikirlerle karşılaşan İslâm âlimleri kâinattaki nizamın bir yaratıcısının olduğu fikrini ispata yönelik çeşitli deliller oluşturma çabası içinde olmuşlardır. Bu amaçla geliştirilen nizam delili, fizikten metafiziğe giden bir istidlâl süreci olmasının yanında Müslümanların tabiat algısını gözler önüne seren önemli bir kaynak durumundadır. Kur'ânî bir metot olması nedeniyle erken dönemlerden başlayarak bir çok âlimin dikkatini çeken bu delil Makdisî(ö.355/966) 'yle birlikte kelâmî bir delil hüviyeti kazanmış, hakkında müstakil eserler kaleme alınmıştır.⁴

Âlemdaki sürekli ve düzenli değişimin onun hikmetli bir sanatkar tarafından yaratıldığını gösterdiğini belirten Ebû Hanife (ö.150/767), delili en basit bir şekilde ele almıştır.⁵

Evrendeki ekolojik dengeyi işini sağlam yapan kudret ve hikmet sahibi varlığın ispatının en önemli delillerinden biri olarak gören Kindî (ö.252/866), güneş ve ayın farklı iklimler ve atmosfer olayları üzerindeki etkisini örnek vermiştir. Buna göre güneşin çeşitli dönemlerde yeryüzüne yaklaşması ya da uzaklaşması birbirinden farklı dört mevsimin oluşmasını sağlar.⁶ Bunun gibi ay şu an bulunduğu noktadan dolayı yeryüzünde bulut ve yağmurun oluşumunu neden olmaktadır.⁷

Meşhur Mu'tezile düşünürü Câhiz'e (ö.255/869) nisbet edilen *Kitâbü'd-Delâil ve'l-i'tibâr ale'l-halk ve't-tedbîr* adlı eser doğrudan nizam delili oluşturmaya yönelik ilk te'lif olarak değerlendirilmiştir. Eserin ana fikri göklerin, yerin ve ikisi arasındaki bütün varlıkların kozmolojik düzende belirli bir fonksiyon icra etmek üzere yaratıldıkları, her bir varlığın bir gaye için var kılındığı ve insanın yaratılıştaki bu hikmetleri düşünerek yaratıcı fikrine ulaşabileceğidir. Önergelerini astronomiden botaniğe, tıptan psikolojiye kadar bir çok varlık alanından seçen bu eserin bildirimize konu olan Gazzâlî'ye (ö.505/1111) ait *el-Hikmetü li mahlûkâtî'llâhi Teâla* adlı ünlü eseri de etkilemiştir. Eserde evrendeki ekolojik denge "nizam, mülâeme, te'lif, tadbîr, salah, savâb ve takdîr" kelimeleriyle ifade edilmektedir.⁸ Câhiz, âlemdeki varlıkların küçükten büyüğe bir düzen içinde hareket

¹ el-Mü'minûn 23/18.

² Bk. et-Tekvîr 81/1-6; el-İnfîtâr 82/1-3; el-İnşikâk 84/1-3.

³ Bk. İbn Rüşd *el-Keşf*, s. 49-52; Gazzâlî, *İlcâmü'l-avâm*, s. 81.

⁴ Topaloğlu, *İslâm Kelâmcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı*, Ankara 1971, s. 108-109.

⁵ Beyâzîzâde, *Usûlü'l-münîfe li'l-İmâm Ebi Hanîfe*, (trc. İlyas Çelebi), İstanbul 1996, s. 41.

⁶ Kindî, *Felsefî Risaleler*, (çev. Mahmut Kaya), İstanbul 1994, s. 101-103.

⁷ Kindî, *Felsefî Risaleler*, s. 106-107.

⁸ Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbü'd-Delâil ve'l-İ'tibâr ale'l-halk ve't-tedbîr*, Beyrut 1988, s. 6.

etmelerini bu hassas dengenin kendiliğinden oluşmadığının bir göstergesi sayar. Örneğin bir tohum tanesinin güneş ve suyla birlikte yeni bir canlıyı meydana getirmesi, rüzgâr, bulut ve yağmurun uyumlu birlikteliği, insan, bitkiler ve hayvan için bir çok faydalar sağlarken aynı zamanda makro âlemin salâhına da hizmet eder. Yine gökyüzündeki cisimlerin hareketlerinin yeryüzü yaşamıyla ahenk oluşturması, gece ve gündüzün sürekli olarak birbirini takip etmesi, soğuk ve sıcak hava değişimleriyle canlı bedenleri arasındaki uyumlu işleyiş, yeryüzündeki yaşamın devamı açısından ince ayarlanmış bir planın varlığını gösterir.¹

Âlemdeki düzenli işleyişi tedbîr kavramı etrafında ele alan Mâtürîdî (ö.333/944)'ye göre duyular âleminde yapıları zıt unsurları barındıran varlıkların dengede durması, bir yaratıcıya duyulan ihtiyacın göstergesidir.² Bu düzen (tedbîr) aynı zamanda Allah'ın birliğini de ispat eder. Mevsimlerin art arda gelişi, yerden çeşitli bitkilerin yetişmesi, ay, güneş ve yıldızların yörüngelerinde seyretmesi ve mahlukatın gıdalandığı yiyecekler ile hayvan türlerinin geçimlerinde düzenlilik düşünüldüğünde tüm bunların ince bir kanunla (sünnet) birbirine bağlandığı anlaşılır.³

Nizam fikri Fârâbî (ö.339/950) ve İbn Sînâ (ö.428/1037) sistemlerinde de yer almaktadır. Bu iki filozof Allah'ın adalet ve cömertlik sıfatlarından bahsettikleri yerlerde herhangi bir delil kurma amacına yönelik olmayacak tarzda âlemde bir telif, intizâm, inayet, irtibât ve güzellik olduğunu ifade etmişlerdir.⁴

Makdisî, isbât-ı vâcib delillerinden birinin “âlemde müşâhede edilen şaşırtıcı nizam, eşsiz tertip, ince tedbîr ve sağlam işleyiş” olduğunu söyler. Allah'ın varlığını ve kudretini göstermesi bakımından alıp inceleyeceğimiz en küçük bir hayvan, bir sivrisinek, karınca ya da en çelimsiz bir bitki bile bu durumun muhteşemliğini gösterir. el-Bârî (c.c) her türlü çelimsizliğine, cılızlığına ve küçüklüğüne rağmen bu varlıkları terkip etmiş, onlara kanat, baş ve göz vermiştir. İnsan gözünü makro âleme çevirdiğinde de sistemler arasında eşsiz bir uyum ve bütünlük görür. Soğuğun sıcağı takibi, gecenin gündüzü izlemesi, zıt unsurların birlikte bulunması ve tüm bunların ötesinde insanın kendi vücudu, Kâdir ve Hakîm bir Sâniin varlığını şüphesiz ispatlar.⁵

İsbât-ı vâcib konusunda daha çok imkân metodunu tercih eden Cüveynî (ö.478/1085) ilim sıfatı etrafında âlemdeki düzen, ahenk, ve mükemmellik kavramlarına atıfta bulunur.⁶

İsbât-ı vâcib hususunda ortaya konan diğer delilleri anlaşılması güç ve karışık bulan İbn Rüşd, (ö.595/1198) akla en yakın ve en açık olduğunu belirttiği “inayet” ve “ihtirâ” delilini kâinatta nizamdan bahseden âyetlere dayandırmıştır. İbn Rüşd'e göre her seviyeden insanın Allah'ın varlığını kabul etmesini sağlayacak olan delil de budur. İnsan duyu ve akıl gücünü kullanarak çevresinde olup biten fiziksel, kimyasal, biyolojik ve meteorolojik hadiseler, gece ve gündüze, mevsimlere, yeryüzüne, güneşe, aya, hayvanlara, bitkilere, akarsu ve denizlere, yağmurlara dikkatle baktığında bütün bunların varlığın devamına hizmet eden kesintisiz ve son derece düzenli bir şekilde hareket ettiğini görür. Bütün bunlar kendiliğinden meydana gelemeyecek mükemmel olaylar olduğuna göre, onları yaratıp yöneten bir başka varlık olmalıdır ki, o, yüce Allah'tır.⁷

¹ Câhiz, *Delâil*, s. 6-14.

² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, (th. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi), Ankara 2003. s. 25-26.

³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 40.

⁴ Fârâbî, *Ârâü ehli'l-Medînitü'l-fâzıla*, (nşr. Albert Nasrî Nâdir) Beyrut 1991, s. 57-58; İbn Sînâ, *Şifâ, el-İlâhiyyât* (2), 283,297, 403, 414-422.

⁵ Makdisî, *el-Bed'ü ve't-Târîhü*, Beyrut 1997, s. 40-42.

⁶ Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Abdülmelik, *Kitâbü'l-İrşâd*, (th. Es'ad Temîm), Beyrut 1985, s. 77-78.

⁷ İbn Rüşd, *el-Kesf an Menâhici'l-edille* (*Felsefetü İbn Rüşd* içinde) Beyrut 1982, s. 60-64.

İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1310) insanın yaratılışı, gökler, yıldızlar, yer, gece ile gündüz, hayvanlar, bitkiler vb. ekosistemleri nizam delili etrafında çeşitli hikmetlerle izaha çalışır.¹

C. Gazzâlî'ye Göre Âlemde Ekolojik Dengeyi Oluşturan Varlıklar

Gazzâlî isbât-ı vâcib konusunda bütün delilleri gözden geçirdikten sonra en isabetli delilin Kur'ânî beyana dayanan ve tabiattaki nizamı esas alan delil olduğunu söylemiştir. Ona göre azıcık akli olan bir kimse, bu konuda gelen âyetlerin manasını düşünerek göklerde, yerde, hayvanlar ve bitkiler âlemindeki varlıklara bakarak bu fevkalade eserin, bu sağlam tertibin bir yaratıcı ve idare edicisinin olduğunu kavrar.² O, Kur'ân'ın getirdiği delilleri hem memedeki çocuğun hem de gelişmiş insanın istifade ettiği suya benzetirken, diğer ilmi delillerin sadece yetişkinlerin faydalandığı fakat küçüklerin dokunması yasak olan yiyecekler olduğunu söyler. Bu nedenle ehl-i nazar dışında avam halk, delile ihtiyaç duyduğunda sadece Kur'ân delillerine başvurmalı, herhangi bir münakaşa, derin tefekkür ve tetkike girmeksizin bu delillerin zâhirine bakarak tatmin olmalıdır.³

Gazzâlî *el-Hikmetü li mahlûkâtî'llâhi Teâlâ* adlı mütevazi eserinde âlemde ekolojik dengeyi oluşturan unsurların tabii çevre içindeki yerini detaylı bir şekilde incelemektedir. O, onbeş bölüm ve bir hâtmeden oluşan eserinde göklerden başlayarak mahlûkattaki mükemmel düzeni dönemin tabiat bilgisi etrafında açıklamakta, buradan okuyucunun dikkatini tüm bunları planlı ve ölçülü bir şekilde yaratan yüce yaratıcıya çevirmektedir. Gazzâlî'nin eserinde konu edindiği tabii varlıkları ve bunların âlemdeki ekolojik fonksiyonlarını şöylece özetleyebiliriz.

1. Gök ve Yer

Âlemi, içinde insanın ihtiyaç duyduğu her şeyin mevcut olduğu bir eve benzeten Gazzâlî, burada göğün bir tavan gibi yükseltildiğini, yeryüzünün yaygı gibi yayıldığını, yıldızların kandiller gibi asıldığını, madenlerin ise hazineler gibi saklandığını belirtir. Bu evde bulunan çeşitli bitkiler ve hayvanlar da insanın ihtiyacını karşılamak için yaratılmıştır.⁵ Evrende yaratılan varlıklarla insanın yapısı arasındaki insicam bunun göstergesidir. Allah en güzel renklerle bezediği gökyüzünü insanın gözüne uygun olarak yaratmıştır. Eğer göklerin rengi daha parlak ve ışınları daha şiddetli olsaydı, bu durum insan gözünü mutlaka bozardı. Çünkü yeşil ve maviye bakmak göz sağlığına daha uygundur.⁶

Allah dünyada zümrüt, yakut, altın, gümüş, demir, bakır, kibrit, jips, petrol vb. insanların faydalandığı çeşitli madenler yaratarak dünyanın imarını kolaylaştırmıştır. Yağmuru kulların ve dünyanın hayat bulması, dağları yer üzerinde suların durması ve içinde suları tutması için var kılmıştır. İnsanlar üstü ormanlarla süslü dağlardan sızan bu su ile yağmurun yağmadığı sıcak mevsimlerde ihtiyaçlarını görürler. Dağların eteklerinden süzülen pınarların çoğalarak birleşmesi nehirleri, ırmakları ve denizleri oluşturur.⁷ Bünyesinde bir çok ağacı barındıran dağlar, gemi yapımı, evlerin inşası ve tamirati gibi işlere de vasita olur. Dağlarda ekine elverişli yerlerde bulunan düz ovalarda insanların ve bir çok yabânî hayvanın

¹ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Miftâhu dâri's-seâde*, (th. Hassan Abdü'l-Mennan et-Tayyibî-İsâm Fâris el-Herestânî), Beyrut 1994, I, 360-481.

² Gazzâlî, *el-İhyâ fi Ulûmi'd-dîn*, İstanbul 1985, I, 182-183; *el-Maksadü'l-esnâ, fi şerhi esmâillâhi'l-hüsnâ*, Beyrut tsz. s. 51.

³ Gazzâlî, *İlcâmü'l-avâm an ilmi'l-keâm*, (th. Muhammed Mu'tasım Billah) Beyrut 1985, s. 81.

⁴ Gazzâlî, *el-Hikmetü li mahlûkâtî'llâhi Azze ve Celle* (th. Muhammed Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1987.

⁵ Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 84.

⁶ Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 84.

⁷ Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 93.

barındığı sığınaklar bulunur.¹ Ayrıca dağlar jeopolitik ve stratejik konumları sayesinde zayıf milletlerin düşmanların düşman saldırılarından korunmalarını sağlar.

Yeryüzünün üzerinde canlıların rahatça barınmaları, soğuk ve sıcaktan korunmaları ve gıdalanmaları için yaratıldığını söyleyen Gazzâlî, tabii hadiselerden ahlâkî yorumlar da çıkarır. Buna göre yeryüzünde depremlerin yaratılış gayesi insanları zulüm ve isyandan vazgeçirmektir.²

2. Güneş, Ay ve Yıldızlar

Gazzâlî gök cisimlerinin yeryüzü için lüzumunu çeşitli benzetmelerle anlatmaktadır. Bu unsurların en önemlisi olan güneş, insanların hayâtî ihtiyaçlarını gidermenin yanında onları aydınlatarak dînî vecibelerini yerine getirmelerini de sağlar. Güneşin hareketlerinde sonsuz hikmetler bulunduğunu bildiren müellif onun batışının mala ve çalışmaya aşırı hırs gösteren insan bedenini dinlendirdiği gibi, yeryüzünde ısı dengesini sağlayarak bitki ve hayvanların rahatını temin ettiğini belirtir. Bunun gibi güneş doğuşuyla bir kandil gibi kâinat evini aydınlatmakta, ev halkının yemeğini pişiren ateş gibi insanları ısıtmaktadır. Güneşin hareketleri mevsimlerin meydana gelmesini sağladığı gibi, bitki ve hayvanların hayatlarını devam ettirmek için muhtaç oldukları enerjiyi de onlara verir. Dünyanın sürekli olarak dönmesi sayesinde doğudan batıya her varlık güneşin ısı ve ışınlarından eşit miktarda istifade eder.³

Gazzâlî'ye göre ayışığı insanların çalışmak zorunda oldukları gecelerde rahatça çalışabilmeleri için sönük yaratılmıştır. Ayın olmadığı gecelerde ise aya göre ışığı daha az olan yıldızlardan istifade edilir. Ziraat, ağaç dikimi, insanların kara ve deniz yolculuklarında yollarını bulmaları, ayrıca yolcuların gece karanlığında vahşî ve büyük çöllerde yollarına devam etmeleri de yıldızlar sebebiyledir. Bazı yıldızların belirli vakitlerde görünmesinin de hikmetleri vardır. Ancak Allah hiçbir zaman yeri değişmeyen ve sürekli kuzey yönünü gösteren kutup yıldızını yaratmıştır ki insanlar onunla kara ve denizde yönlerini tayin ederler. Cisimlerin uzun bir süre hiç değişmeden sâbit bir şekilde içinde durduğu uzay boşluğunun yaratılması ise ilâhî hikmetlerin en büyüklerindenidir.⁴

3. Deniz, Hava ve Ateş

Gazzâlî'ye göre Allah suyu yaratarak kullarına nimetlerinin en büyüklerinden birini ihsan etmiştir. İnsan susuz kaldığında bir yudum su için dünyanın bütün hazinelerini vermekten çekinmez. Yediğimiz şeyleri sindirebilmek için su içmek zorunludur. Aynı zamanda suyun bedende ve elbisede oluşan kirleri temizleyici fonksiyonu vardır. Su, deniz hayvanlarının vücut ısılarını düzenlediği gibi, hava da kara hayvanlarının vücut ısılarını ayarlar.⁵

Büyük su kütlesi olan denizler, çeşitli hayvanlara yuva olmasının yanında değerli taş ve madenleri de içinde barındırmaktadır. Allah burada sedefin karnında inci yaratmış, büyük kayalara mercanları yapıştırmış, balığın karnından anber çıkarmıştır. İnsanlar deniz sayesinde su üzerinde gemilerle seyahat ederler. Allah ağaçları suyun üzerinde yüzebilecek şekilde yaratmış, insanlara kendilerini ve yüklerini taşımak için gemi yapmayı ve rüzgar bilgisini öğretmiştir. Böylece yelkenleri rüzgârla dolan gemi, gideceği yere doğru yol almaktadır.⁶

¹ Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 95.

² Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 92.

³ Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 86-89.

⁴ Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 90-91.

⁵ Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 100-101.

⁶ Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 97-99.

Eğer rüzgâr ve hava olmasaydı bulutlar hareket etmeyeceğinden insanlar ondan faydalanamazdı. Hava, hoşluğu sayesinde âlemin her tarafına sinen pis kokuları, bağ ve bahçeleri temizler. Ağaçların ve meyvelerin köklerine faydalı maddeler havayla kolayca taşınır. Yağmur bile gökten havanın hareketiyle damlalar halinde iner. Eğer hava olmasaydı yağmur, insanlar için tehlikeli olacak şekilde kütleler halinde düşerdi. Hava sayesinde gökten damlalar halinde süzülen yağmur, toprakla birleşerek dere ve nehirleri meydana getirir, bir kısmı da toprağın derinliklerinde saklanır.¹

Yağmurun belirli zaman ve yerlere inmesi de âlemin selameti içindir. Eğer yağmur topluca ve devamlı olarak yağsaydı, varlıklara zararlı olurdu. Sürekli kuraklık durumunda bitkiler kurur, vâdî ve pınarlarda su kalmaz böylece insanlar zarara uğrardı. Yağmurun yağmadığı durumlarda hava normal nem derecesini muhafaza edemediğinden bir çok hastalık meydana gelirdi.²

Allah ateşin çok ve yaygın olmasının dünyada felaketlere sebep olacağını bildiği için bir lütuf olarak onu ihtiyaç miktarınca, hesaphıca yaratmıştır. Ateş sayesinde yemekler pişer, kirli sular kaynatılarak temizlenir ve insanların ihtiyaç duydukları madenler eritilerek çeşitli eşyalar yapılır. Ondaki aydınlatıcılık nimetiyle insanlar karanlık gecelerde ışığa kavuşurlar, böylece yollarını sapıtmazlar.³

4. İnsan

İnsana ve onun varlıklar içindeki konumuna özel bir yer veren ve ayrıntılı bir şekilde anlatan Gazzâlî, konuya insanın yaratılış aşamalarından bahsederek başlar. Hayat yolculuğuna ana rahminden nutfe olarak başlayan insan önce kan pıhtısına, ardından et parçasına sonra kemiğe çevrilerek üzeri etlerle örtülmüş, sinirler ve tellerle bağlanmış, damarlarla örülmüş ve son olarak uzuvlar yaratılmıştır. Allah insanın baş kısmında bulunan kulak, göz, burun, ağız vs. delikleri ayrı ayrı hikmetlerle yaratmıştır.⁴

Allah başı muhtelif şekillerde bulunan 55 adet kemikten yaratmıştır. Bunların birinin eksik ya da fazla olması vücutta sakatlığa sebep olur. Vücudumuzu hareket ettiren adalelerin sayısı ise 529 tanedir. Kemiklerin kenarlarını çok sağlam ve estetik bakımdan güzel yaratan Allah, sinir ve damarların içini ve dışını düzenlemiştir. Kalp, akciğer, karaciğer, mide, dalak, beyin, kalp, boğaz, akciğer mesane, vs. organların her birinin yaratılış hikmetleri vardır. Bunun gibi uzuvların tek ve çift yaratılmasının da hikmetleri vardır.⁵

Gazzâlî insanın psikolojik yapısını oluşturan özelliklerin hikmetine de değinir. Bu çerçevede unutmama, hafıza ve uyku gibi insan için önemli olan özelliklerin beden için faydalarından bahseder. İnsan dışında hiçbir varlıkta olmayan utanma duygusu üzerinde titizlikle duran Gazzâlî bu sayede insanın hatalarını itiraf ettiğini, ihtiyaçlarını giderdiğini, misafir barındırdığını, kazancına helal haram karıştırmadan çalışabildiğini ve hatta, dîni ve vicdânî görevlerini yapabildiğini belirtir.⁶

Gazzâlî bu bahsi insanı varlıkların en üstünü yapan akıl nimetiyle bitirir. İnsan kendisini, yaratıcısını, her türlü teknik ilimleri, dünya işlerini, faydalı ve zararlı olan şeyleri ancak akılı ile kavrar. Bunun gibi görmeden inanmak ancak akıl ile mümkündür. İnsan ahiret hayatının varlığını akıl ile kavrayamadığı gibi kendi mahiyetini bilmekten âcizdir. Bu nedenle Allah ilim, irade ve hikmetiyle akıl nurunu risâlet nuru ile tamamlamıştır.⁷

¹ Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 102-103

² Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 104.

³ Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 105-106.

⁴ Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 107-108.

⁵ Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 111-116.

⁶ Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 116-120.

⁷ Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 122-124.

5. Hayvanlar ve Bitkiler

Gazzâlî eserinin son bölümlerini hayvanlara ayırmış uzun uzadıya onların yaratılış hikmetlerinden bahsetmiştir. Konuya kuşlarla başlayan Gazzâlî Allah'ın onları hikmeti gereği uçabilmeleri için hafif, yürüyebilmeleri için iki ayaklı yarattığını bildirmektedir. Kuşun ayaklarını saran ince deriden örtü onun çamurlu yerlerde zarar görmeden dolaşmasını sağlar. Kuşlar uzun gagaları sayesinde yiyeceklerini kolayca alabilmekte, yarım daire şeklinde örümlü göğüsleri ve dairemsi kanatlarından dolayı kolayca uçabilmektedir.¹

Kuşun anatomisi, fizyolojisi ve karakteri hakkında detaylı bilgiler veren müellif böylece yaratılışlarındaki kusursuz tasarıma dikkat çeker. Allah, yavrusunu yumurtlayarak meydana getiren kuşu büyük bir zahmetten kurtarmıştır. Güvercine yavrusunu yumurta içinde olgunlaştırmayı, kuluçka müddeti sonunda ise yumurtayı açarak yavruyu çıkarmayı ilham eden de Allah'tır. Eğer güvercin kuluçka esnasında yumurtaya yapışarak yatsaydı, teri sebebiyle yumurta bozulur ve yavru meydana gelmezdi. Kuşun yavrusuna gagası ile yiyecek yedirmesi de Allah'ın varlıkları gayet ince bir tarzda yarattığını gösterir.²

Hayvanların insanların farklı alanlardaki ihtiyaçlarını gidermeleri için yaratıldığını bildiren Gazzâlî, bu duruma tilki, köpek, zürafa vb. hayvanlardan örnekler verir. Gazzâlî Kur'an'da bahsi geçen örümcek, karınca ve sinek gibi hayvanlara bunun dışında ipekböceği, kartal, karga, bukalemun, ve çeşitli kuş türlerine de ayrı bir bölümde temas eder. Balığın yaratılış hikmetlerini âyetlerden istifadeyle tespit eder. Bitkiler konusunu tohumdan taneye, kökten gövdeye, yapraktan çekirdeğe ve meyveye tüm yönleriyle analiz eder ve hikmetlerinden bahseder. Sonuç olarak tüm bu varlıklar yüce kudretin ilminin, hikmet ve sanatlı yaratılışını gösteren bir tarzda sunulur. Bunun gibi insanların sıkça tükettiği, zeytin, nar gibi bitki ve meyvelerin hikmetlerine de değinir.³

Gazzâlî eserini gaybları bilen Allah'ın azametiyle kalplerin şuurlandırılması gerektiği konusunu ele alan bir bölümle sona erdirir. Sonuç olarak insan kendi nefsine ve üzerinde yaşadığı yeryüzüne bakarak tüm bunlar üzerinde düşünmeli ve bunları yaratan yüce Allah'ın azametini düşünmelidir.⁴

C. Sonuç

Kur'an bir çok âyetinde bir düzen, plan ve ölçü içinde yaratıldığını söylediği varlıklardan yola çıkarak Allah'ın varlığına işaret etmektedir. Kur'an'da geçen bu ekolojik unsurları mantıkî bir temele oturtan İslâm âlimleri "gaye, nizam, inayet, ihtirâ, hikmet ve itkân" isimleriyle bilinen çeşitli deliller ortaya koymuşlardır. Evrendeki nizamı Allah'ın varlığına delil getirirken Kur'anî muhtevâyâ sadık kalan âlimler, ele aldıkları konuları rahatlıkla âyetlerle de destekleyebilmişlerdir.

Çeşitli eserlerde nizam delili içinde ele alınan konular dönemin bilimsel birikimini göstermesi açısından önemlidir. Müellifler çeşitli kültürlerle etkileşim sonucu âlem hakkında edindikleri tüm bilgileri, kendi gözlem ve tecrübeleriyle harmanlamışlar, âyetlerin lafız ve muhtevalarından çıkardıkları kavramlara kendi dönemlerinin bilimsel birikimini katarak bir bütünlük içinde sızmışlardır. Ancak bu bilgiler bilimsel bir amaç taşımaktan çok metafizik bir gayenin tahakkukuna hizmet eden, önceden benimsenmiş bir sonucu desteklemek üzere kullanılan verilerdir. Sözgelimi, kafatasını oluşturan kemikleri tek tek sayan Gazzâlî amacının biyolojik bir araştırma değil, bunları yaratan, idare eden yüce kudretin azametini gözler önüne sermek ve tüm bunların ince bir ayarla nasıl şekillendiğini göstermek olduğunu belirtmektedir.

¹ Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 125-126.

² Gazzâlî, *el-Hikme*, s.125-130.

³ Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 131-137.

⁴ Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 153-156.

İslâm âlimleri ekolojik denge deliliyle âlemde kendiliğinden olma ve tesadüf gibi inkârcı düşüncenin temel dayanaklarını reddetmişlerdir. Onlar bu hedefe yönelik olarak istidlalde bulunurken varlıkların kendi iç bünyelerindeki dengeye, ekosistemlerin kendi aralarındaki muvazeneye, ayrıca sistemler üstü bir konumda bulunan insanın tabiatla ilişkisinin belirli bir denge içinde sürüp gitmesine dikkat çekmişlerdir. Öyle ki âlem tüm içindekilerle birlikte, daha iyisi, daha kusursuzu ve daha mükemmeli düşünülmemeyen bir varlıklar bütünüdür.

İslâm düşüncesine dair eserlerde evrendeki ekolojik denge yaratıcının varlığının ispatı yanında çeşitli sıfatlarıyla birlikte O'nun birliğini de ispatlar şekilde ele alınmıştır. Kozmolojik düzeni tevhid ilkesine dayandıran müellifler, bu birliğin zıddı olan düzenin bozulmasını ise fesad kavramıyla ifade etmişlerdir. Ekolojik dengenin, sosyal düzenin ve ahlâkî yapının bozulması anlamına gelen bu terim bir çok âyette de vurgulanmıştır. Ayrıca Kur'ân, ekolojik düzeni tehdit eden en tehlikeli düşmanın insan olduğunu belirtmektedir. İnsan kendi eliyle ve fiiliyle hem karada hem de denizde düzeni bozarak yeryüzünü fesada vermekte, ekinleri tahrip edip nesilleri bozmak için çalışmakta, buna karşılık Allah, tuttukları bu kötü yoldan dönmeleri için yaptıklarının bir kısmını onlara tattırmaktadır.

İslâmî literatürde âlemdeki ekolojik dengeyi anlatmak için seçilen kelimeler örgüsü oldukça zengindir. Delil, insanın daha çok estetik yönüne hitap eden nizam, intizam, te'lîf, tedbîr, tevâfuk, tertîb, ihkâm, tezyîn, tenâsüp, lütuf, kasıt, vs. kelimeler etrafında kurgulanmıştır.

Âlemde görülen nizam âlimler tarafından Allah'ın kemâl sıfatlarının bir gereği olarak düşünülmüştür. Hikmet sahibi varlık bu denge içinde her şeyi yerli yerine koymakta, varlıkları belli bir düzen içinde tutmaktadır. İlim sıfatı evreni dengede tutan kudretin bilgisinin yüceliğini gösterirken, cömertlik ve adalet insanların bu düzenden eşit miktarda istifadesini, tedbîr ise tüm bu işlerdeki ince ölçüye işaret eder.

İslâm düşünce geleneğinde ekolojik verilerden hareket eden ispat metodunun tercih edilme nedenlerinden en önemlisi farklı algı düzeylerine mensup kişilere hitap edebilmesidir. Anlaşılacak için herhangi bir bilimsel birikime ya da felsefi altyapıya ihtiyaç duymayan delil, her kesimden insana rahatlıkla ulaşabilmektedir.

Tabiatta gözlemlenen ekolojik denge geçmişte olduğu gibi bugün de inkârcılar karşısında Allah'ın varlığının en önemli delillerdendir. Modern bilim kainatta büyük bir ekolojik dengenin varlığını saptamaktadır. Şuurlu bir varlık tarafından bilinçli bir şekilde tespit edildiğinde şüphe bulunmayan bu denge, âlemin yaratıldığı ilk günden itibaren durmaksızın fonksiyonunu eda etmektedir. İnsanlar her türlü dünyevî işlerini bu dengenin varlığı sayesinde sürdürmektedirler. Tabiat kanunları zatı itibarıyla zorunlu olmadığına (mümkün) göre bu durumun bir yapıcısının olması gerekmektedir. Gökleri ve yeri parçalanıp yok olmaktan koruyan varlık, onun sürekli olarak denge halinde kalmasını sağlamaktadır. Bilimsel keşifler ilerledikçe eskiden olduğu gibi âlemi oluşturan ekosistemlerdeki bu muhteşem denge, ince ayar, eşsiz güzellik daha açık bir şekilde ortaya çıkacak ve bu durum yaratıcının varlığının en sarsılmaz delillerinden olmaya devam edecektir. Ancak her zaman olduğu gibi inat ve isyanlarında ısrar eden inkârcılar bunu da reddetmekten uzak durmayacaklardır.

İnsan, varlıklar üzerinde halife kılınmasının getirdiği metafizik sorumluluğun hakkını vererek tabiattaki bu dengeyi ciddiye almak, onu kendine uydurmak yerine onunla bütünleşmek zorundadır. Bu dengeyi gözetmeksizin tüketme içgüdüğü içinde hareket eden ve dolayısıyla çevre felaketlerine davetiye çıkaran günümüz insanı, sebep olduğu bu yıkımın bedelini ödemektedir ve ödeyecektir. Buna karşın modern insanın bozulan dengeyi çeşitli tedavilerle ayakta tutma teşebbüsleri ise oldukça cılız kalmaktadır. Teknolojinin baş döndürücü hızı karşısında sadece insan ırkı değil tüm varlıklar hazin bir şekilde feda

edilmektedir. Bu nedenle insanoğlu, doğayla ilişkilerinde temel ilkeleri yeniden tespit etmek durumundadır. Bu tavrın başlangıç noktası ilâhî mesajın doğru algılanması, tüm barındırdıklarıyla birlikte tabiatın salt insan hizmetine sunulan bir imkânlar coğrafyası olmaktan çok, yaratıcının ifsat ve israf etmemek kaydıyla insan hizmetine sunduğu bir âyetler bütünü olarak görmek ve onun sesine kulak vermekle mümkündür. Bildirimizi Gazzâlî'nin eserinden bir alıntıyla bitirelim. "Su âdeta şöyle diyor: Benim şeklimi, bileşiğimi, niteliğimi, halimdeki değişmeleri ve pek çok faydalarımı görmüyor musun? Akl-ı selîm ve iz'ân sahipleri zannederler mi ki ben kendi kendime, renkten renge, halden hale giriyorum ya da bir başka varlık beni bu hale getiriyor. Hayır, belki bu işleri her şeye gücü yeten Kahrâr, hükmünde gâlip, azamet sahibi, bir olan Allah yapmaktadır."